

INSULA #3

УДК 343.4: 94] (477) «1710» (045)

КОНСТИТУЦІЯ П. ОРЛИКА 1710 Р. І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Сергій Дідик, к.і.н.,
старший науковий співробітник відділу історії
Національного заповідника «Хортиця»

Автор статті змінює фокус дослідження і проводить історичні паралелі між Україною початку XVIII та початку XXI століття. На основі аналізу змісту статей Конституції П. Орлика виявлено чимало спільних моментів у становищі України козацької і України сучасної. Привертається увага до проблем, завдання і викликів, які стояли перед українською державою і її керманичами як в часи козацькі, так і в наш час. А саме: збройне протистояння України і Росії, досягнення незалежності української православної церкви, подолання корупції і зловживання владою, зубожіння населення і проблема міграції.

Ключові слова: Конституція Пилипа Орлика, проблеми сучасної України, європейська цивілізація, Російська Федерація, військова агресія.

The author of the article changes the focus of the study and draws historical parallels between Ukraine at the beginning of the XVIII and the beginning of the XXI century. Based on the analysis of the content of the articles of the Constitution of P. Orlyk, author discovered many common points in the situation of Cossack Ukraine and modern Ukraine. Attention is drawn to the problems, tasks and challenges facing the Ukrainian state and its leaders both in Cossack times and in our time. Such as: the armed confrontation between Ukraine and Russia, the achievement of independence of the Ukrainian Orthodox Church, overcoming corruption and abuse of power, impoverishment of the population and the problem of migration.

INSULA #3

Key words: Constitution of Pylyp Orlyk, problems of modern Ukraine, European civilization, Russian Federation, military aggression.

На початку XVIII ст. Україна як і у 2014 р. зробила доленосний вибір – спробувала розірвати залежність від Росії і стати незалежною державою. Українські гетьмани Іван Мазепа, а потім Пилип Орлик намагалися звільнити Україну з-під влади Москви.

Хоча сучасна Україна стала офіційно незалежною у 1991 р., реальну незалежність – політичну, культурну, духовну, вона виборює лише зараз, у збройному протистоянні з Російською Федерацією (далі – РФ) – Російською імперією XXI століття. У XVIII ст., як і в наш час, перед українськими можновладцями стояло завдання визволити Україну з-під влади північного сусіда.

У цей непростий період української історії була розроблена Конституція Пилипа Орлика 1710 року. Цей документ, відомий широкому загалу під різними назвами. У своїй статті ми використали варіант видання, який офіційно розміщений на сайті Верховної Ради України [8] та україномовний оригінал Конституції Пилипа Орлика [11, с. 145-146], який був віднайдений і надрукований у 2010 р. Оригінал «Конституції ...» виявлено в листопаді 2008 р. співробітниками ЦДІАК України О.Б. Вовк та Г.В. Путовою у РДАДА під час службового відрядження. Оригінальність документу засвідчена власноручним підписом П. Орлика і печаткою Війська Запорозького [11, с. 145].

Конституція Пилипа Орлика 1710 року завжди привертала увагу дослідників-істориків, правознавців і навіть літературознавців. У складний період політичної бездержавності України Конституція була системним об'єктом вивчення Д. Дорошенка, О. Субтельного [25], О. Пріцака [19], О. Оглобліна [17; 18], І. Борщака [6], М. Василенка [7]. В період незалежної України вона привертала увагу істориків та правознавців: М. Томенка [27;

INSULA #3

28], А. Слюсаренка [10; 22], О. Струкевича [24], В. Смолія і В. Степанкова [23], Т. Чухліба [33], І. Кресіної [14] та О. Кресіна [13; 14], Т. Таїрової-Яковлевої [26] і ін. Всі вище зазначені науковці досліджували Конституцію в контексті діяльності гетьмана П. Орлика, наголошували на важливому значенні її. Починаючи з цього документу, Українська держава постала у світовому просторі і заявила про себе як про частину європейської цивілізації.

Ми ж у своїй публікації намагаємося змінити фокус і, аналізуючи статті Конституції П. Орлика, провести історичні паралелі і сконцентруватися на проблемах, завданнях і викликах, які стояли перед українською державою і її можновладцями у XVIII та XXI століттях.

Після поразки у битві під Полтавою частина козаків із гетьманом Іваном Мазепою відступають до Бендер, де гетьман і помирає. А в квітні 1710 р. військо Запорозьке вибрало нового гетьмана – Пилипа Орлика. Ці вибори супроводжувалися укладанням Конституції, яка у 16 статтях обґрунтовувала права України на суверенітет від Москви і Польщі. Неодноразово підкреслювалось, що Конституція фактично проголошувала в Україні незалежну республіку під протекторатом (захистом) шведського короля. Тобто, у порівнянні з колишнім підданством царю і у порівнянні з Великим князівством Руським (у Гадяцькому трактаті) – це великий крок вперед [11, с. 145-146]. І хоча Конституція не була реалізована на практиці, вона стала символом, заклала основу розвитку українського конституціоналізму у подальшому, є визначною історичною пам'яткою української та європейської політичної думки XVIII століття. Також цей документ вперше описав Україну, як повноцінну державу – частину європейської цивілізації, а не «руського мира».

Аналізуючи зміст пунктів Конституції, порівнюючи із сучасним становищем України, ми знайшли чимало спільних моментів.

INSULA #3

Так, наприклад, у статті І мова йде про необхідність захисту православ'я. Православна церква мала стати єдиною державною церквою, інші релігії заборонялися. Після перемоги і звільнення України, гетьман мав підпорядкувати українську православну церкву «Апостольському трону Константинопольському» [8].

У сучасних реаліях пункт православ'я як єдину дозволenu релігію вважаємо недоцільним, оскільки Україна – країна демократична, і стаття 35 Конституції нашої держави гарантує право на свободу світогляду і віросповідання [12]. Не забуваємо, що Конституція П. Орлика створювалася у XVIII ст. і тоді такі пасажі були нормою! У цій статті важливо інше – перепідпорядкування української православної церкви Константинопольському Патріарху. Вже тоді П. Орлик чудово розумів необхідність забезпечити релігійну незалежність України. Церква як у добу середньовіччя, так і у період Раннього Нового часу відігравала важливе значення у житті суспільства. Вона ж виступала важливим маркером – «свій» – «чужий». П. Орлик розумів як через церкву можна впливати на уми і настрої людей, пропагувати свої ідеї, агітувати «за» чи «проти». Тому він вважав за необхідне позбутися московської залежності православної церкви України. Тоді б церква дійсно могла б стати виразником інтересів українського народу і держави.

З розпадом СРСР на теренах України розпочалося відновлення різних конфесій і церков. І характерною рисою релігійного життя незалежної України були те, що більша частина українців відносила себе до Української Православної Церкви Московського Патріархату. Православна церква Московського Патріархату, як і інші конфесії в радянській державі перебувала під щільним контролем радянських спецслужб. Щоб вижити, духовенство мало йти на компроміси з владою. Непоодинокими були випадки співпраці священнослужителів з радянськими органами влади, а то і

INSULA #3

введення агентів КДБ у церковні структури [20]. До того ж, протягом існування Радянського Союзу Православна церква використовувалася для знищення українських конфесій [4]. Після 1991 р. мало що змінилося. Російська Православна Церква (РПЦ) залишається тим інструментом, через який держава намагається контролювати власних громадян. Також є припущення/версії/інформація, що чимало агентів КДБ і нинішньої ФСБ займають керуючі посади в РПЦ [21].

Російська Федерація – спадкоємиця СРСР – прагнула зберегти контроль над колишніми республіками СРСР. В тому числі для контролю над думками і настроями людей використовували церкву. Тобто протягом 1991–2000-х рр. найбільша православна інституція України – Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП) – знаходилася і знаходиться в залежності від Російської Православної Церкви. А та у свою чергу перебуває під контролем Кремля. Тому влада Російської Федерації постійно використовує релігійний чинник задля духовного контролю над українцями. Особливо гостро це відчувається зараз в умовах гібридної війни. Через УПЦ МП поширюються ідеї «руського мира», розповідається міф про братні народи, про єдність Русі [3], просуваються ідеї саме громадянської війни на Сході нашої держави (а не російсько-української!), а то і взагалі заперечується існування української держави.

Тому здобуття релігійної незалежності від Москви – це важливий крок України на шляху до реальної незалежності. Лише в 2018-2019 рр. українська влада і українська церква здобули Томос та автокефалію української православної церкви. Нарешті зроблені рішучі кроки щодо легітимізації фундації власної Помісної Православної Церкви українського народу. Утвердження ПЦУ – це, насамперед, символ духовної незалежності Української держави від РФ [29]. Все це чудово розумів гетьман Пилип Орлик ще у XVIII ст.!

INSULA #3

Стаття II Конституції П. Орлика підіймає проблему військовополонених: «...щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Москвою були сплачені і справедливо відшкодовані» [8].

У сучасній ситуації, в ході гібридної війни України з Російською Федерацією також постало питання про військовополонених. Але в наш час проблема значно ширша. Мова вже йде не тільки про військовополонених – солдатів і офіцерів ЗСУ, захоплених під час бойових дій, але й так званих «заручників Кремля» – українських людей, яких путінських режим заарештував на теренах Російської Федерації або в регіонах ОРДЛО, під тим приводом, що вони ніби скоїли злочини проти РФ. Але по-суті, ці люди перетворилися на заручників, політичних в'язнів Кремля, на певний обмінний фонд військовополоненими. Дані щодо кількості полонених різняться. Так, за інформацією Центру громадянських свобод на 30.05.2019 категорія «заручники Кремля» нараховувала не менше 98 ув'язнених за політичними мотивами в Росії та окупованому Криму, щонайменше 120 полонених в окупованому Донбасі та 24 військовополонених моряків [9]. У той же час, в рамках 23-го саміту Україна-ЄС (12.10.2021 р.), досягнута домовленість між Україною і Європейським Союзом про подвоєння зусилля щодо визволення 450 українців, які незаконно утримуються Російською Федерацією [30]. Показово є те, що країни ЄС допомагають Україні розв'язати проблему військовополонених / заручників Кремля. І у цьому питанні українська влада навіть іде на нерівний обмін, пропонуючи більшу кількість військовополонених, ніж пропонує Росія. Процес обміну полоненими триває. І до завершення розв'язання цієї проблеми ще далеко.

Одночасно із військовою агресією, Російська Федерація намагається знищити українську економіку. У статті IV Конституції 1710 р. також

INSULA #3

йдеться про економічний тиск Москви на Гетьманщину: «...Та держава Московська, шукаючи різні способи для утисків та знищення Війська Запорізького Низового, побудувала на власних землях та угіддях Війська то міста самарські, то фортеці по Дніпру, прагнучи чинити перешкоди Війську Запорізькому Низовому у рибних та звіриних промислах, завдавши тим самим нестерпної образи, праволомства та пригноблення...» [8].

З 1991 року Москва різними способами намагалася чинити економічний тиск на молоду українську державу. Це і так звані «газові» (2005-2006; 2008-2009; 2013-2014; 2014-2018 рр.) і «торгові війни» («Сирна війна» (2012); «Шоколадна війна» (2013) і ін.), це і україно-російський конфлікт через незаконне будівництво дамби від берегів Таманського півострова до українського острова Тузла з метою приєднання його до материкової частини Росії. Це і плани, щодо будівництва т.зв. «Південного потоку» – російський проект, який передбачає спорудження газопроводу для транспортування блакитного палива до Європи в обхід України [1].

В 2014 р. Москва вдалася до відкритої агресії – був захоплений Крим та окуповані частини регіонів Донецької і Луганської областей. Далі РФ вчинила дії, направлені на знищення, руйнацію економіки України. РФ незаконно здійснила будівництво кримського мосту, який з'єднав півострів Крим і материкову РФ. Будівництво мосту обмежило, а то і унеможливило використання українських портів в Азовському морі.

Ще одна спроба чинити економічний тиск на Україну – реалізація російського проекту «Північний потік-2». Цей проект також передбачає доставку російського газу на європейський ринок в обхід України [2]. Реалізація цього проекту завдасть українській державі непоправних економічних збитків.

Ще один пункт статті IV стосується поновлення контролю України над власними територіями: «...щоб Дніпро від міст та фортець московських, а

INSULA #3

також і землі від володіння московського були звільнені і до первинної території Війська Запорізького повернуті...» [8]. Проблема деокупації Криму і повергнення Донбасу під юрисдикцію України актуальні зараз, як і 5-6 років тому. Перед українською владою стоїть важливе завдання – розробити ефективний план щодо повернення регіонів ОРДЛО та Криму, та їх реінтеграція у політичний, мовний, культурний простір України. У цьому протистоянні мало повернути зазначені регіони під владу України. Треба здійснити комплекс заходів, «лагідну українізацію», «українізацію в мініатюрі», щоб люди зазначених регіонів відчули себе українцями.

Стаття VI виступає проти узурпації влади гетьманами: «...деякі гетьмани Війська Запорізького, привласнивши собі несправедливо та протиправно владу самодержавну, самовладно узаконили таке право – як хочу, так і велю...» [8; 11, с. 160]. Сама Конституція виступає за чіткий розподіл владних повноважень між гетьманом, Генеральною Старшиною та Військом Запорізьким Низовим. Так, наголошується на дорадчих функціях Генеральної старшини, а також на довічному праві Генеральної Старшини та Війська Запорізького Низового обирати гетьмана на певний строк [8; 11, с. 160]. А у статті VII мова йде про те, що гетьман немає права карати винних з власної волі. Цим питанням має опікуватися генеральний військовий суд [8; 11, с. 160].

Проводячи паралель із сучасною Україною, згадуємо, що у період правління В. Януковича стався по-суті конституційний переворот та узурпація влади. 30 вересня 2010 року Україна повернулася до президентсько-парламентську форму правління із широкими повноваженнями президента. Фактично президент і його оточення встановили контроль над всіма трьома гілками влади. І система стримування гілок влади не спрацювала [5]. У лютому 2014 року була відновлена парламентсько-президентська форма правління. Але тенденції зміцнення

INSULA #3

влади президента зберігаються і надалі. І на сьогодні існує проблема зловживання владою в українських державних структурах.

Статті IX і X присвячені таким поширеним явищам української держави і суспільства як корупція та розкрадання державного бюджету: «...Пани полковники також не повинні цікавитися скарбницями полковими, а задовольнятися своїми прибутками та маєтностями відповідно до їх посад...» [8]. «Сам же Ясновельможний гетьман не повинен мати жодного відношення до військового скарбу і не витратити ці кошти на власні потреби, а має задовольнятися прибутками й доходами, передбаченими для гетьманської особи і булави» [8]. «...Вони спокушають серце гетьманське, і завдяки корупції, без повного обрання та всупереч справедливості і закону, чи в уряди полковничі проникають, чи обіймають інші посади...» [8]. Як бачимо з фрагментів статей, корупція фіксується на найвищому рівні – на рівні гетьмана і козацьких полковників. Схожа тенденція прослідковується у сучасній українській державі. У ХХІ ст. корупція в Україні залишається неподоланою. Особливо гостро питання боротьби з корупцією постало після падіння режиму В. Януковича. Боротьбу з корупцією декларували і президент П. Порошенко, і нині діючий президент В. Зеленський. Але істотних перемог у цій боротьбі ми так і не побачили. Корупція охопила практично всі рівні держави. А посадовці, які декларують боротьбу із корупцією, самі до неї причетні (частіше опосередковано, через членів найближчого оточення).

Стаття Х присвячена проблемам бідності та міграції української людності за кордон: «...Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави...» [8]. У сучасних реаліях проблема

INSULA #3

міграції українців за кордон стоїть досить гостро. Як у XVIII, так і в XXI ст. у пошуках кращої долі, українська людність тікає за кордон. Військове протистояння з північним сусідом лише сприяє міграції. Українці їдуть в інші країни як у пошуках заробітку, так і на постійне проживання. Прикро те, за кордон виїжджає молодь, залишається там і розбудовує інші держави. Проблема масового виїзду за кордон наших співвітчизників має стати проблемою номер один для держави і високопосадовців [15; 31; 16]. Якщо не вжити рішучих заходів, вже у 2030 р. Україна зіткнеться із проблемою нестачі робочих рук. Далі – гірше. Через скорочення населення, взагалі може постати питання – хто буде утримувати державу і органи влади? Хто буде сплачувати податки? Чи взагалі буде пенсія у пенсіонерів? А в перспективі, через 30, 40, 50 років, може взагалі стати питання – якою буде чисельність українців? Чи не вимруть / асимілюються вони як етнос, народ, нація? Чи залишаться на геополітичній та етнічній карті світу взагалі? Українська влада має підготуватися і до цього виклику.

Таким чином, проаналізувавши статті Конституції П. Орлика і співставивши їх із сучасними реаліями, ми виявили чимало тотожних моментів. Так, Росія була і залишається ворогом української держави. Схожі виклики і проблеми стояли як перед козацькою елітою, так і перед сучасними політиками. Це і повернення контролю над українськими землями, це і проблема залежності української православної церкви від російського православ'я. Це також корупція, зловживання владою і проблема міграції. У комплексі всі ці проблеми несуть серйозну загрозу самому існуванню нашої держави, а в перспективі ставлять питання – чи залишаться українці як народ, етнос, нація на геополітичній карті світу взагалі? Тому, в наш час, як і у XVIII ст. українські високопосадовці мають зробити все можливе, аби адекватно відповісти на ці виклики епохи і вирішити нагальні проблеми України та українського народу.

INSULA #3

Згідно з теорією розвитку цивілізацій видатного англійського історика, соціолога та геополітика А. Тойнбі вистояти і продовжити поступ можуть лише ті цивілізації, країни, народи, які зможуть дати адекватну, вірну відповідь на виклики історії (долі). Війна на Сході, тотальна корупція, економічний занепад і стрімке зубожіння нашого народу – це виклики, які постали перед сучасною владою і суспільством. І ми дуже сподіваємося, що серед нашої політичної еліти залишилися люди, здатні зрозуміти ці виклики і дати на них вірні відповіді. А саме українське суспільство має сприйняти такі відповіді. Вірогідно, вони будуть непопулярними і болючими. Але вони необхідні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. "Pivdenny`j potik". URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%BA/t-19029422> (дата звернення: 30.11.2021).
2. "Pivnichny`j potik-2". URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%BA-2/t-40705876> (дата звернення: 30.11.2021).
3. «Eto cari govoreli: odin narod». Trevozhnye ozhidaniya avgusta v Ukraine. URL: <https://www.svoboda.org/a/eto-tsari-govorili-odin-narod-trevozhnye-ozhidaniya-avgusta-v-ukraine/31382561.html> (дата звернення: 30.11.2021).
4. «V SRSR rosijs`ku cerkvu vy`kory`stovuvaly` dlya zny`shhennya ukrayins`koyi», – istory`ky`nya Natalya Shlixta. URL:

INSULA #3

<https://hromadske.ua/posts/v-srsr-rosijsku-cerkvu-vikoristovuvali-dlya-znishennya-ukrayinskoyi-istorikinya-natalya-shlihta> (дата звернення: 30.11.2021).

5. «Konsty`tucijny`j perevorot» Yanukovy`cha: nova sprava Genprokuratury`. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28720493.html> (дата звернення: 30.11.2021).

6. Borshhak I. «Orlikiana» (opy`s nevy`dany`x materialiv pro get`mana Orly`ka, jogo rody`nu i otochennya. Xliborobs`ka Ukrayina, zb. 7-8. Viden`, 1923

7. Vasilenko N. Konstituciya Filippa Orlika. Uchenye zapiski Instituta istorii Rossijskoj asociacii nauchno-issledovatel'skih institutov obshchestvennyh nauk, t. 3. M., 1929

8. Dogovory` i postanovy` prav i svobod vijs`kovy`x mizh Yasnovel`mozhny`m Jogo My`losti panom Py`ly`pom Orly`kom, novoobranym get`manom Vijs`ka Zaporiz`kogo, i mizh general`ny`my` osobamy`, polkovny`kamy` i ty`m zhe Vijs`kom Zaporiz`ky`m z povnoyu zgodoyu z obox storin. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> (дата звернення: 30.11.2021).

9. Zaruchny`ky` Kremlya: ostanni dani. URL: <https://ccl.org.ua/news/zaruchnyky-kremlia-ostanni-dani/> (дата звернення: 30.11.2021).

10. Istoriya ukrayins`koyi Konsty`tuciyi / Ukrayins`ka pravny`cha fundaciya; uporyad.: A.G. Slyusarenko, M.V. Tomenko; K., 1997.

11. Konsty`tuciya Py`ly`pa Orly`ka: ory`ginal ta jogo istoriya / O.B. Vovk. Arxivny` Ukrayiny`. 2010. # 3-4. S. 145-166.

12. KONSTY`TUCIYA UKRAYiNY`. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.11.2021).

13. Kresin O. «Pakty` j Konsty`tuciyi zakoniv i vol`nostej Zaporoz`kogo Vijs`ka...» 1710 r. UIZH, 2005, № 2.

INSULA #3

14. Kresina I., Kresin O. Get`man Py`ly`p Orly`k ta jogo Konsty`tuciya. K., 1993.
15. Masova emigraciya – najbil`sha zagroza Ukrayini (zaxidna presa). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/emigratsia-zahroza-ukrajini/30504176.html> (дата звернення: 30.11.2021).
16. Migraciya v Ukrayini: naskil`ky` problema masshtabna? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii--mihracija/29826553.html> (дата звернення: 30.11.2021).
17. Oglobly`n O. Benders`ka konsty`tuciya 1710 roku. Visny`k Organizaciyi Oborony` choty`r`ox svobid Ukrayiny`, 1960, ch. 5 (139).
18. Oglobly`n O. Get`man Ivan Mazepa ta jogo doba. N`yu-Jork - K.-L`viv - Pary`zh - Toronto, 2001
19. Priczak O. Konsty`tuciya Py`ly`pa Orly`ka. V kn.: Persha Konsty`tuciya Ukrayiny` get`mana Py`ly`pa Orly`ka: 1710 rik. K., 1994.
20. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov' i KGB: vsyo v proshlom? URL: <https://www.golosameriki.com/a/a-33-2005-08-18-voa7/598944.html> (дата звернення: 30.11.2021).
21. Russkaya pravoslavnaya Cerkov': na sluzhbe KGB/FSB. URL: <http://argumentua.com/stati/russkaya-pravoslavnaya-tserkov-na-sluzhbe-kgbfsb> (дата звернення: 30.11.2021).
22. Slyusarenko A., Tomenko M. Istoriya ukrayins`koyi konsty`tuciyi. K., 1993
23. Smolij V., Stepankov V. Ukrayins`ka derzhavna ideya XVII–XVIII st. K., 1997.
24. Strukevy`ch O. Pravovi zasady` ta konsty`tucijni ideyi kozacz`koyi starshy`ny`. V kn.: Istoriya ukrayins`kogo kozactva, t. 1. K., 2006.
25. Subtel`ny`j O. Mazepy`nci: Ukrayins`ky`j separaty`zm na pochatku XVIII st. K., 1994.

INSULA #3

26. Tairova-Yakovleva T.G. Getmany Ukrainy. Istorii o slave, tragediyah i muzhestve. M., 2011.

27. Tomenko M.V. Konstytutsijnij proces yak poshuk strategichnykh priorytetiv Ukrayiny : avtoref. dy's. ... d-ra polit. nauk: 23.00.01. K., 2010.

28. Tomenko M.V. Ukrayina: istoriya Konstytutsiyi : [navch. posib.] / Mykola Tomenko. 2-ge vy'd., dooprach. i dopovn. K., 2020.

29. Tomos pro avtokefaliyu ukrayins'kogo pravoslav'ya: znachennya i vykly'ky'. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslav'ya-znachennya-i> (дата звернення: 30.11.2021).

30. Ukrayina i YeS domovy'ly'sya podvoyity' zusy'lyya dlya vy'zvolennya 450 branciv Kremlya – Zelens'kyj. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3331607-ukraina-i-es-domovilisa-podvoiti-zusilla-dla-vizvolenna-450-branciv-kremla-zelenskij.html> (дата звернення: 30.11.2021).

31. Ukrainci vvazhayut` problemoyu nomer ody'n dlya derzhavy` masovy`j vy'yizd za kordon nashy`x spivvitchy`zny`kiv. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2835025-ukrainci-vvazaut-emigraciunajbilsou-zagrozou-dla-derzavi.html> (дата звернення: 30.11.2021).

32. CHekisty na marshe. Vlast' i cerkov'. URL: <https://www.svoboda.org/a/27037226.html> (30.11.2021).

33. Chuhlib T.V. Pakty` ta konstytutsiyi zakoniv i vol`nostej Vijs`ka Zaporoz`kogo 1710. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Pakty_i_Konstytutsiia_prav_i_volnostej_Vijska_Zaporozkoho_1710 (дата звернення: 29.11.2021).